

Uitzicht op kruispunten vanuit de witte toren

Een reconstructie van het debat over gender en etniciteit

Het *Tijdschrift voor Genderstudies* bestaat 25 jaar. Begonnen in 1979 als *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* heeft het al die jaren aandacht besteed aan 'de wetenschappelijke problematisering van sekse', zoals de redactie dat sinds 2001 formuleert in de 'Aanwijzingen voor auteurs'. In diezelfde aanwijzingen wordt duidelijk gemaakt dat het *Tijdschrift voor Genderstudies* haar engagement ontleent aan 'de analyse van sekse in relatie tot etniciteit, seksualiteit, klasse, leeftijd, etc.' Deze diversiteit onder vrouwen is niet altijd zo vanzelfsprekend geweest. Er is een jarenlange strijd van zwarte vrouwen en lesbische vrouwen vooraf gegaan aan deze erkenning van verschil en de maatschappelijke en theoretische implicaties daarvan. Het is bovendien nog maar de vraag of het gelukt is om diversiteit in al haar complexiteit te verankeren in *Vrouwenstudies*. Om verschil niet alleen te benoemen als een kenmerk van de ander, maar te analyseren als een verhouding tussen dominante en gemarginaliseerde groepen, waarbij zelfreflectie een noodzakelijke voorwaarde is.

Is het werkelijk gelukt om de witte toren kleur te geven? Racisme en stigmatisering van etnisch anderen is van alle tijden, maar het publieke debat na 11 september 2001 wordt in toenemende mate beheerst door de angst voor mensen die herkenbaar lijken als islamiet. De bijna obsessieve inspanning om terreur te voorkomen, leidt tot maatregelen die de grondrechten van alle burgers aantasten. Vraagstukken rond verschil en gelijkheid wor-

den uitgevochten door juristen, criminaliteitsbestrijders en burgers met diverse angstbeelden. Het ontbreekt vooralsnog aan analyses vanuit *Genderstudies*, ondanks het feit dat gender, evenals de categorie etniciteit, nogal opzichtig aanwezig is. Deze context is een aanleiding om het debat over gender en etniciteit binnen het *Tijdschrift voor Vrouwenstudies/Genderstudies* te reconstrueren. Het overzicht toont hoe het denken over gender en etniciteit zich heeft ontwikkeld en waar het vastloopt op terugkerende dilemma's als praktijk en vertoog. Daarnaast komen er hiaten aan het licht die ook zichtbaar zijn op andere terreinen binnen *Vrouwenstudies*. Deze leemten bieden ten slotte aanknopingspunten voor verdere ontwikkeling van het denken over gender en etniciteit en van *Vrouwenstudies* als maatschappelijk project doordat ze de theoretisering van zichtbaarheid op de agenda zetten. Zichtbaarheid levert handvatten om etnisch verschil te begrijpen en een strategische respons te formuleren op de uitsluitingsmechanismen die daarvan het gevolg zijn.

'Om de kleur van Vrouwenstudies'

2004 is niet alleen een lustrumjaar voor het *Tijdschrift*, maar ook voor de wetenschappelijke problematisering van gender en etniciteit binnen *Vrouwenstudies* Nederland. Molukse en Surinaamse vrouwen, vluchtelingenvrouwen uit onder andere Chili, Griekenland en Turkije, en vrouwelijke gastarbeiders uit Joegoslavië stelden al in 1975 hun gemarginaliseerde posi-

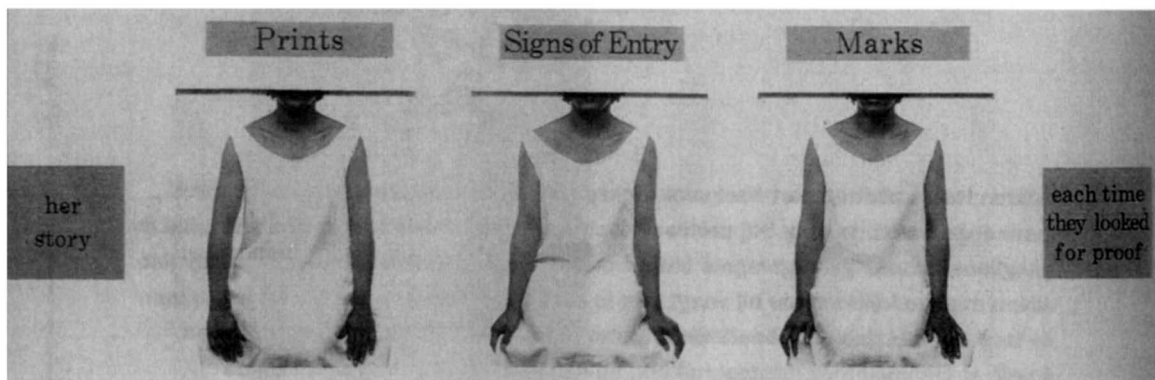
tie, ook als 'zwarte' vrouwen binnen de vrouwenbeweging, aan de orde'. In 1982 werd 'Racisme en feminisme' gepubliceerd in de reeks *Socialisties feministiese teksten*. Daarin stelde Philomena Essed het racisme in de vrouwenbeweging aan de kaak. Zij pleitte in algemene termen voor het integreren van de ervaringen van zwarte vrouwen² met zowel racisme als seksisme in de feministische theorievorming als een noodzakelijke voorwaarde om inzicht te krijgen in de twee onderdrukkingssystemen afzonderlijk en de wijze waarop die zich tot elkaar verhouden (p.39). Toen twintig jaar geleden, in 1984, 'De witte toren van Vrouwenstudies' van Troetje Loewenthal in het *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* werd gepubliceerd was dat dus geenszins de eerste openbare expressie van onvrede bij zwarte vrouwen of de eerste aanzet tot de *wetenschappelijke* problematisering van gender en etniciteit. Het was wel de aanleiding tot de eerste discussie over de verhouding tussen 'witte en zwarte vrouwen binnen Vrouwenstudies. Een discussie die 'Om de kleur van Vrouwenstudies' is gaan heten, naar de titel van de reactie op het artikel van Loewenthal.

In deze eerste discussie kwamen punten aan de orde die nog steeds behoren tot de kern van de kritiek van zwarte vrouwen op Vrouwenstudies Nederland. 'De witte toren van Vrouwenstudies' richtte zich op de wetenschappelijke component van de vrouwenbeweging en

bevat een epistemologische kritiek op Vrouwenstudies. Loewenthal opende haar artikel met de volgende constatering:

'De vrouwenbeweging in Nederland is een *witte* vrouwenbeweging. Dat betekent dat in de vrouwenbeweging en in Vrouwenstudies een kader wordt gebruikt waardoor zwarte vrouwen systematisch worden uitgesloten' (Loewenthal 1984, p.5).

In de visie van Loewenthal is racisme de ideologie die biologisch verschil, namelijk huidskleur, als het meest relevante verschil tussen mensen beschouwt. Dit verschil is vervolgens niet alleen de basis voor de maatschappelijke ordening, maar tevens de verklaring daarvoor. Ze wijst erop dat deze uitsluiting kan leiden tot 'blinde vlekken in de vraagstelling' en de productie van 'niet alleen slechts een beperkte kennis maar, veel belangrijker, een *racistische* kennis daar waar veralgemenisering naar alle vrouwen vanzelfsprekend lijkt te zijn en de cultuur, identiteit en dergelijke van de witte vrouwen niet ter discussie worden gesteld' (p.17). Om dit te voorkomen zou de vrouwenbeweging er voor moeten kiezen zich antiracistisch op te stellen. Vrouwenstudies zou er goed aan doen onderzoek te doen naar uitsluitingsmechanismen en 'de verschillen die er tussen vrouwen nu eenmaal ook bestaan' (p.17).

LORNA SIMPSON, THREE SEATED FIGURES (1989)

De reactie van Yvonne Leeman en Sawitri Saharso op dit artikel is te beschouwen als de eerste aanzet binnen Vrouwenstudies Nederland tot conceptualisering van etniciteit. In 'Om de kleur van Vrouwenstudies' bevragen Leeman en Saharso de dichotomie zwart-wit die zichtbaar is in de kritiek van Loewenthal. Leeman en Saharso constateren dat deze voorbij gaat aan de onderlinge verschillen, veroorzaakt door specifieke omstandigheden en geschiedenissen, tussen leden van de respectieve categorieën. De dichotomie laat bijvoorbeeld geen ruimte voor de bespreking van verschillen in positie (en macht) tussen vrouwen van eenzelfde 'kleurgroep'. Ook het feit dat de identiteit van zwarte mensen direct ontleend wordt aan onderdrukking, wordt door Leeman en Saharso ter discussie gesteld. Vanuit politiek-strategisch oogpunt achten zij het onjuist om groepen mensen primair te definiëren als slachtoffers van onderdrukking, van racisme. Juist hierdoor wordt mensen het zicht op hun handelend vermogen ontnomen. Het suggereert dat de ene partij alle macht heeft en de ander geen enkele. Voor degenen die uit zijn op verandering is er geen somberder beeld mogelijk. Tenslotte verzetten Leeman en Saharso zich tegen de dichotomie zwart-wit, omdat deze geen ruimte laat voor witte vrouwen en hun ervaringen met racisme. De dichotomie gaat immers uit van de veronderstelling dat zwart door wit wordt onderdrukt; tussenposities zijn niet mogelijk. Leeman en Saharso stellen dat alle vrouwen door racisme geraakt worden; de wijze waarop wordt bepaald door context en maatschappelijke positie. Het denken in zwart en wit als oppositionele groepen verhindert in hun ogen een dialoog over het centrale vraagstuk: 'Welke implicaties moeten we verbinden aan het feit dat iedereen binnen een racistiese cultuur opgroeit en dus in zijn of haar denken daardoor wordt gevormd?' (Leeman en Saharso, 1985, p. 289).

Het debat 'Om de kleur van Vrouwenstudies' is cruciaal geweest in de ontwikkeling van feministische theorieën over etniciteit. Het

artikel van Leeman en Saharso verdeelde de deelneemsters aan het debat in grofweg twee kampen, die ik de oppositie tussen vertoog en praktijk zal noemen. Aan de ene kant bevinden zich degenen die uitgaan van bestaande vrouwen die onderdrukkende en uitsluitende situaties en praktijken ervaren. In hun opvatting is racisme 'een histories en institutioneel verschijnsel ... dat ingezet wordt tegen specifieke groepen' (Loewenthal en Kempadoo, 1986, p. 77). Het blootleggen van de racistische ideologie en het aan de kaak stellen van machtsverhoudingen, in de gehele maatschappij en daarmee ook in Vrouwenstudies als maatschappelijke praktijk staan hier centraal; de aandacht richt zich op mechanismen van uitsluiting. Binnen het streven naar een antiracistische vrouwenbeweging en Vrouwenstudies is het van belang dat zwarte vrouwen deelnemen in maatschappelijke instituties en dat 'zwarte' perspectieven worden geïntegreerd in theorievorming. Omdat uitgegaan wordt van de specifieke positie van alle zwarte vrouwen, zijn zwarte perspectieven vanzelfsprekend antiracistische perspectieven.

Aan de andere kant staan degenen die uitgaan van de posities en rollen die individuen innemen in sociaal-culturele werkelijkheden en vertogen. Racisme is hier niet de ideologie die aan de basis ligt van en voorafgaat aan de maatschappelijke verhoudingen. Het is andersom: maatschappelijke verhoudingen en het handhaven daarvan leiden ertoe dat etnisch verschil betekenis krijgt. Onderdrukking is niet inherent aan een zwarte huidskleur, maar de zwarte huidskleur krijgt betekenis omdat daar een belang mee is gediend. In dit kamp ligt de interesse vooral bij de vertogen rondom etnisch verschil en de wijze waarop etnisch verschil in diverse contexten betekenis heeft of krijgt. Macht is in deze opvatting niet een kenmerk van een bepaalde groep, maar een dynamisch fenomeen dat, afhankelijk van de situatie, van de ene categorie overgaat naar de andere.

De kampen zijn sinds de jaren tachtig theoretisch nader tot elkaar gekomen, mede als

gevolg van de voortschrijdende theorievorming over etniciteit en gender in het buitenland. Pamela Pattynama verwijst in 1987 al naar Floya Anthias en Nira Yuval-Davis³. In hun artikel 'Contextualizing feminism: gender, ethnic and class divisions' worden 'racisme en seksisme ... steeds meer opgevat als twee processen die niet onafhankelijk van elkaar opereren, maar contextueel onderzoek vergen. Zij staan in een voortdurende dynamische verhouding tot elkaar en tot het economische systeem' (Pattynama 1987, p.112). Zwarte vrouwen lijden niet onder een 'dubbele onderdrukking', maar onder een kwalitatief andere onderdrukking dan witte vrouwen. Met deze visie wordt het voormalige standpunt van Loewenthal (in een racistische maatschappij hebben zwarte vrouwen een specifieke positie) enigszins verenigd met dat van Saharso (alle vrouwen worden geraakt door racisme).

Academische ontwikkelingen

Als we afgaan op de publicaties in het *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* dan gebeurde er tussen 1987 en 1993 niet zoveel op het gebied van sekse en etniciteit binnen Vrouwenstudies Nederland. Op wat zich toen profileerde als 'het platform voor de wetenschappelijke analyse van sekse' wordt in ieder geval geen ruimte opgeëist voor de relatie tussen sekse en etniciteit. Dit is vreemd omdat er in deze periode juist veel in beweging is. Het besef dat Nederland een multiculturele samenleving is, groeide bij beleidsmakers, opinieleiders, burgers en academici en daarmee de urgentie om dat thema verder te ontwikkelen. Bij Vrouwenstudies ging het daarbij in eerste instantie om verandering van de academische praktijk en waren de activiteiten vooral gericht op het ontwikkelen van onderwijs- en onderzoeksprogramma's waarin etniciteit als sociale categorie niet langer ontbreekt, evenmin als het werk van zwarte theoretici. Het Belle van Zuylen Instituut (Universiteit van Amsterdam) profileerde zich nadrukkelijk als instituut voor comparatieve multiculturele Vrouwenstudies

en de Universiteit Utrecht bood bell hooks de Belle van Zuylenleerstoel aan. Vrouwenstudies Nederland werd zich in deze periode bewust van haar uitsluitingsmechanismen op institutioneel niveau. Zwarte vrouwen werden onderwerp van onderzoek en aangesteld als aio.

Ook de theorievorming stond niet stil. In het buitenland werd vanuit disciplines als *Cultural Studies*, Etnische Studies en onderzoek naar postkolonialisme de relatie tussen gender en etniciteit geanalyseerd. Het werk van vooral theoretici uit Engeland en de Verenigde Staten werd ook in Nederland door feministische onderzoekers gretig bestudeerd en verwerkt in onderzoek en onderwijs. Het is opmerkelijk dat deze activiteiten niet hebben geleid tot publicaties in het *Tijdschrift voor Vrouwenstudies*. Pas in 1991 verscheen er weer een artikel waarin de verbinding van etnisch verschil met Vrouwenstudies (Saharso, 1991, p. 238) wordt besproken. Sawitri Saharso beschrijft in 'Het verschil voorbij' de stand van zaken en concludeerde het volgende: 'Terwijl feministisch onderzoek voornamelijk door vrouwen verricht wordt, zijn het voornamelijk blanke, Nederlandse onderzoekers die zich met etniciteit bezighouden. Zij bepalen welke vragen relevant zijn en wat de antwoorden zijn. Voor zover er hierover enige discussie is, is deze weinig *sophisticated*. De meesten van deze onderzoekers problematiseren hun positie niet en negeren daarmee de vraag over etniciteit, macht en weten. Daartegenover staat, grof gezegd, het standpunt dat alleen zwarte onderzoekers "zwart" onderzoek mogen doen' (pp. 241-242).

In dit artikel kraakt Saharso een harde noot en bekritiseert zij Vrouwenstudies Nederland als instituut. In feite constateert zij dat de epistemologische kritiek op Vrouwenstudies zoals Loewenthal die in 1984 formuleerde terecht was: Vrouwenstudies Nederland heeft 'blinde vlekken in de vraagstelling' en dreigt kennis te produceren die beperkt en racistisch is omdat witte onderzoekers nalaten hun positie ter discussie te stellen. Het artikel bevatte ook een

pleidooi voor onderzoek naar de scheidslijnen binnen de categorie sekse en wanneer die relevant zijn. Uitgaande van de verschillen tussen vrouwen, zonder dat deze verschillen gefixeerd zijn, ziet Saharso het als de opdracht aan Vrouwenstudies in de jaren negentig om zich 'met die verschillen te leren verstaan' (p. 245). Met dit pleidooi blijft Saharso bij haar visie dat verschil geconstrueerd is en niet inherent verbonden aan sekse of huidskleur. Ze keert zich tegen een deterministische opvatting van maatschappelijke posities en pleit voor onderzoek waarin positionering en contextualisering een structurele plaats innemen.

Er is geen publicatie die reageert op dit artikel. Het vocabulaire, waarin positionering, contextualisering en locatie centrale begrippen zijn, verdoezelde het fundamentele verschil in uitgangspunten en in deze periode lijken de twee kampen op te lossen. Echter, als op het Siswo-congres van 1993 Mieke Aerts en Sawitri Saharso de ontwikkeling van het debat over etniciteit en gender analyseren, wordt deze presentatie zeer negatief ontvangen, vooral in kringen van zwarte vrouwen. Alleen al de titel van de presentatie, 'Sekse als etniciteit', deed vrouwen steigeren. Door sekse te benoemen als etniciteit zouden Aerts en Saharso etnisch verschil tussen vrouwen onzichtbaar maken. De expliciete afwijzing van het onderdrukking-model wordt bovendien opgevat als een ontkenning van onderdrukking zelf.

Het voorstel om sekse als etniciteit te denken was strategisch niet handig. Het raakte teveel aan de angst dat de specificiteit van racisme, 'de structureel andere positie van zwarte vrouwen ten opzichte van witte vrouwen ... alweer uit het gezichtsveld [verdwijnt]' (Loewenthal en Kempadoo 1986, p. 77). De kritiek op deze aanzet om de conceptualisering van etniciteit uit het slop te halen, wees erop dat er nog altijd meerdere opvattingen over de relatie tussen gender en etniciteit leefden. De oppositie tussen vertoog en praktijk was nog springlevend en beide waren geenszins nader tot elkaar gekomen. Het is buitengewoon jam-

mer dat het rumoer tijdens het congres niet is omgezet in publicaties, in ieder geval niet in het *Tijdschrift*. Het zou het denken over gender, etniciteit en Vrouwenstudies ten goede zijn gekomen.

Meervoudig subject

De presentatie van Aerts en Saharso is als artikel gepubliceerd in het themanummer van het *Tijdschrift voor Vrouwenstudies*: 'Sekse en etniciteit, respect en kritiek: Vrouwenstudies in kleur' (1994). En terugkijkend moet ik bekennen dat ik 'Sekse als etniciteit' toentertijd niet op waarde heb geschat; de titel leidde ook bij mij tot weerstand. Bij herlezing bleek dit artikel gebaseerd te zijn op een aantal kritische observaties met betrekking tot Vrouwenstudies en het debat over etniciteit. Dit artikel is in het *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* het eerste waarin wordt gepoogd de gelijktijdigheid van racisme en seksisme, van gender en etniciteit in één concept te vangen.

Het artikel begint met een kritiek op Vrouwenstudies en haar verhouding tot racisme. Aerts en Saharso constateerden dat binnen Vrouwenstudies Nederland langzamerhand wordt erkend dat ras naast sekse en klasse behoort tot 'de grote drie' maatschappelijke ongelijkheidsverhoudingen die elkaar diepgaand beïnvloeden (Aerts & Saharso, 1994, p. 11), maar niet is geïntegreerd in de conceptualisering van sekse. Zij onderschrijven de observatie die Floya Anthias en Nira Yuval-Davis doen in *Racialized boundaries*: dat de conceptualisering van etniciteit door feministische theoretici slechts verwijst naar verschillen tussen groepen en niet leidt tot een heroverweging van het feministisch project (Anthias & Yuval-Davis, 1992, p. 97). Het is een kritiek waarin op politiek-strategisch niveau Loewenthal naklinkt: 'de keus is tussen een racistiese of anti-racistiese vrouwenbeweging, racistiese of anti-racistiese Vrouwenstudies. Een tussenweg is er niet.' (Loewenthal, 1984, p. 5). Op theoretisch niveau betreft het de aarzeling, de weigering binnen Vrouwenstudies om conse-

quent te zijn en de wederzijdse beïnvloeding van sekse en 'ras' te conceptualiseren. Aerts en Saharso willen 'seksisme en racisme als het ware in hetzelfde vlak denken' (Aerts & Saharso, 1994, p. 21) en niet als twee systemen die elkaar beïnvloeden. Gender wordt altijd geïnformeerd door etniciteit, en andersom. Etniciteit en gender zijn elkaar implicerende concepten.

De auteurs pleiten voor een heroverweging van het conceptuele apparaat van Vrouwenstudies. Zij kiezen ervoor sekse als historische etniciteit te benoemen. Dit heeft in hun ogen het voordeel dat 'de essentialisering van structuren en identiteiten ... via dit historiserend perspectief [wordt] vermeden. Tegelijkertijd wordt ... de aandacht wel bij uitstek gericht op kwesties van identiteit en subjectiviteit' (p. 23). De keuze voor het begrip etniciteit was om verschillende redenen niet handig. Als sekse en etniciteit beide historische etniciteiten zijn, dan ligt begripsverwarring op de loer zodra er op conceptueel niveau gesproken moet worden. Bovendien, de angst dat de specificiteit van racisme verdwijnt, is niet helemaal ongegrond. Het is bovenal vooral praktisch om ook de mogelijkheid te hebben etniciteit in het kader van racisme te kunnen benoemen, ook als etniciteit en gender 'in hetzelfde vlak' worden gedacht.

Wat Aerts en Saharso voor ogen stond, is een concept waarin gender en etniciteit elkaar impliceren, zonder dat ze worden opgevat als essentieel en gefixeerd en waarin ruimte is voor het handelingsperspectief. Curieus is dat in het themanummer artikelen zijn opgenomen waarin de auteurs er blijk van geven dat deze manier van denken in de praktijk al gangbaar is. In hun bijdrage aan het nummer analyseren Joke van der Zwaard (pp. 101-113) en Edien Bartels (pp. 114-122) de voorwaarden waaronder kritisch sociaal-wetenschappelijk onderzoek naar gender/etniciteit plaats kan vinden. Zij zoeken manieren om het spreken over andere culturen door witte onderzoekers mogelijk te maken zonder dat door dit spreken

een proces van fixatie, homogenisering of essentialisering van de ander op gang wordt gebracht. Gender en etniciteit zijn in hun denken al onlosmakelijk verbonden, al hanteren de auteurs niet één begrip waarin ze die verknoping vangen.

De periode waarin, volgens Aerts en Saharso, de theorievorming rondom gender en etniciteit binnen Vrouwenstudies in een impasse was geraakt, bleek effectief gebruikt te zijn door literatuurwetenschappers die het concept 'meervoudig subject' ontwikkelden. Zo besprak Isabel Hoving in haar bijdrage 'I and I' het werk van Jamaica Kincaid en Michelle Cliff. Centraal daarin staat de meervoudige identiteit: sekse, etniciteit, ras, seksualiteit zijn onlosmakelijk met elkaar verweven en krijgen betekenis binnen de machtspatronen van het (neo)kolonialisme. In de verteltechniek van Kincaid en Cliff is die pluraliteit zichtbaar. Uit de analyse van Hoving blijkt dat er geen onproblematiese positie is van waaruit de auteurs kunnen spreken. Zij weigeren een eenduidig verhaal te vertellen, maar bedienen zich van verschillende vertogen waardoor een netwerk van machten en posities zichtbaar wordt. De soepelheid waarmee zij van het ene vertoog in het andere glijden maakt hun spreken overtuigend. Kincaid en Cliff zijn daardoor in staat om (neo)kolonialisme kritisch te bespreken. In de termen van Aerts en Saharso denken deze (en andere) auteurs niet alleen gender en etniciteit in een vlak, maar daarbij nog een aantal andere categorieën. En ze denken het niet alleen, maar hebben een manier gevonden om zich ook nog vanuit dat vlak uit te spreken.

Het meervoudige subject is bij uitstek een figuur die 'bestaat' bij de gratie van verschillende betekenisystemen. En hoe bruikbaar dit concept ook is om te spreken *over* zwarte vrouwen, het kan ook gehanteerd worden om het spreken *als* zwarte vrouw te beletten. Kritiek op de wijze waarop witte onderzoekers het meervoudig subject als analytische categorie inzetten werd onmogelijk, omdat niet geaccepteerd werd dat er vanuit een enkel-

voudige positie werd gesproken. Niet zelden kreeg je dan het verwijs essentialistisch te zijn. 'Zwarte vrouw' was een product van vertogen, niet een positie van waaruit kon worden gesproken. Omgekeerd leken witte onderzoekers ontslagen van serieuze reflectie op hun positie.

Was het spreken als zwarte vrouw binnen Vrouwenstudies Nederland moeilijk dan wel onmogelijk, de groeiende aandacht voor multiculturele zaken leidde vanaf halverwege de jaren negentig tot een hausse aan onderzoek naar de maatschappelijke positie van zwarte vrouwen. Veel van dit onderzoek is gericht op emancipatie, vergroting van de participatie op verschillende maatschappelijke niveaus en terreinen, en het signaleren en tegengaan van belemmerende maatregelen en processen. Steeds vaker worden bij dit onderzoek de handelingsperspectieven van de vrouwen betrokken. Vrouwen zijn handelende subjecten, allochtone vrouwen zijn dat nu ook. In deze jaren neemt het *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* en, vanaf 1998, het *Tijdschrift voor Genderstudies* regelmatig artikelen op waarin de positie van zwarte vrouwen centraal staat. Er worden prachtige themanummers geproduceerd over Antropologie (1999-1) of het lijf en macht (2001-1), waarbij gender en etniciteit vanzelfsprekend aan de orde komen. Daarnaast worden er artikelen gepubliceerd over onderzoek naar religie, arbeid en andere zaken waarin gender en etniciteit een bijzondere verhouding met elkaar aangaan. Het diversiteitsperspectief heeft een vaste plek gekregen in het gezondheidswetenschappelijke onderzoek (Richters, Van Mens-Verhulst). In het *Register 1991-2001* staan onder de rubriek Etniciteit 28 artikelen vermeld. Uitgaande van vier artikelen per nummer en vier nummers per jaar, is dat ruim een vijfde van de inhoud. Het verwijt dat er binnen Vrouwenstudies geen aandacht is voor de positie van zwarte vrouwen is dan ook niet langer houdbaar, al blijft het opmerkelijk dat een themanummer over de canon alleen artikelen bevat met kritiek vanuit het genderperspectief.

Intersectionalisme

De conceptualisering van gender en etniciteit krijgt echter pas een nieuwe impuls met de komst van een hoogleraar Gender en etniciteit aan de Universiteit Utrecht in 2002. In haar oratie werkte Gloria Wekker haar visie op Vrouwenstudiesonderzoek uit⁴. Ze introduceert het intersectionalisme in Nederland. Deze theorie is in 1989 ontwikkeld door Kimberlé Crenshaw, een Noordamerikaanse juriste, en gaat uit van de verknoping van verschillende sociale categorieën. Ze beperkt zich in eerste instantie tot de analyse van de onderlinge samenhang van gender en etniciteit, omdat deze categorieën, in de ogen van Wekker, de meest relevante combinatie vormen op dit moment. Intersectionalisme lijkt de verschillende kampen met elkaar te verzoenen. Niet alleen gender, etniciteit en alle andere sociale categorieën zijn verknoot, ideologie, maatschappelijke praktijk en vertogen zijn dat ook. Wekker schrijft:

'Gender en etniciteit zijn categorieën, structuren, praktijken en processen, die gezamenlijk en in vereniging de werkelijkheid op diepgaande manier structureren; ze geven er betekenis aan. De invloedsgebieden van gender en etniciteit kunnen niet makkelijk overschat worden. Ze zijn werkzaam op persoonlijk, symbolisch en maatschappelijk niveau. Ze hebben betekenis voor hoe mensen zichzelf ervaren, dus voor identiteits- en subjectiviteitsconstructies. Ze geven een symbolische lading, positief of negatief, mee aan mensen, zaken en verschijnselen en beïnvloeden dus in hoge mate hoe die mensen, zaken en verschijnselen gewaardeerd worden. Ten slotte delen gender en etniciteit de samenleving en ook de organisatie en inhoud van de wetenschap in en "naturaliseren" ze de zo ontstane ordeningen.' (Wekker, 2002, p. 25).

Intersectionalisme is een relatief nieuwe visie die de potentie heeft om de discussies rondom gender en etniciteit structureel te veranderen.

Tegelijkertijd blijft het oude dilemma bestaan. De figuren die het intersectionalisme oplevert, zullen altijd lijken op het concept 'meervoudig subject'. Ze zullen vrijwel samenvallen als het intersectionalisme uitgaat van het standpunt dat sekse en 'ras'/etniciteit betekenis krijgen binnen maatschappelijke contexten en dat gender en etniciteit het product van maatschappelijke verhoudingen zijn. Als het uitgangspunt van het intersectionalisme echter is dat gender en etniciteit vooraf gaan aan die verhoudingen, dan vervangen gender en etniciteit in feite de verouderde begrippen seksisme en racisme⁵. In dat geval is het intersectionalisme nogal deterministisch: mensen krijgen betekenis op het kruispunt van de 'assen' die gevormd worden door de sociale categorieën. Ze worden bepaald door maatschappelijke verhoudingen en zijn slechts 'dragere van betekenissen'. Hun mogelijkheden om betekenis te geven en veranderingen in gang te zetten lijken beperkt. Wat intersectionalisme echt voor heeft op het concept meervoudig subject is, dat het het spreken als zwarte vrouw weer mogelijk maakt.

Het is nog te vroeg om te kunnen zien of intersectionalisme de twee kampen tot elkaar kan brengen. Er is bijvoorbeeld geen reden om aan te nemen dat intersectionalisme niet via de maatschappelijke praktijken toch uitkomt bij vertooganalyse. In de formulering 'niet alleen de positioneringen van zwarte, migranten- en vluchtelingenmannen en -vrouwen, maar ook de dominante etnische groep' aandacht te geven als object van haar onderzoek, laat Wekker open waar haar vertrekpunt ligt. In het eerste deel van de zin staat het onderzoek naar maatschappelijke praktijken centraal. Door ook de dominante sekse en etniciteit onderwerp van onderzoek te nemen, behoort het onderzoek naar de organisatie van verschil middels vertogen ook tot de mogelijkheden. Een eerste reactie van Sawitri Saharso lijkt erop te wijzen dat de jongste ontwikkelingen welwillend maar kritisch worden benaderd⁶.

Asymmetrie en hiaten

De vraag is: in hoeverre is Vrouwenstudies Nederland nu geraakt door deze discussie? De afgelopen twintig jaar is de relatie tussen gender en etniciteit een vast punt op de agenda geworden in het meeste Vrouwenstudies-onderzoek. Maar is het meer dan een mantra, aangeropen om de onderzoekster te vrijwaren van het verwijt maatschappelijk naïef, dan wel politiek incorrect te zijn? Mijn eerste observatie na herlezing van het debat is, dat de oproep tot heroverweging van het feministisch project van Floya Anthias en Nira Yuval-Davis, het pleidooi van Mieke Aerts en Sawitri Saharso voor een genderconcept dat etniciteit impliceert en de kritieken van vele anderen al die jaren niet tot resultaat hebben gehad dat gender en etniciteit gelijkwaardige categorieën zijn.

Resultaten van onderzoek naar de positie van zwarte vrouwen werden wel vertaald naar concepten van gender en de wijze waarop etniciteit daar op inwerkt, maar niet andersom. Het hanteren van etniciteit als marker van verschil leidt echter tot een voortdurend bevestigen van de tweedeling tussen witte en zwarte vrouwen. In het onderzoek naar de (maatschappelijke) positie van zwarte vrouwen wordt met etniciteit vrijwel altijd de niet-Nederlandse etniciteit bedoeld. Gender wordt zo tot een categorie waar etniciteit op inwerkt, maar alleen bij zwarte vrouwen. Witte vrouwen verschillen weliswaar van elkaar, maar als collectief staan ze tegenover de verschillende zwarte vrouwen. De witte etniciteit is binnen Vrouwenstudies de norm en etniciteit is in het onderzoek naar witte vrouwen geen factor van betekenis, maar gaat eraan vooraf.

Ongemerkt komt daarmee bovendien de verouderde opvatting, dat zwarte vrouwen last hebben van twee grootheden, weer in zicht. Nu niet zozeer van twee onderdrukkingssystemen, maar wel van gender en etniciteit als interactieve betekenisssystemen. Gender en etniciteit lijken weer cumulatief, witte vrouwen hebben immers alleen te maken met gender. Hun positie lijkt enkelvoudig. Reflectie op

en problematisering van de witte etniciteit van het object van onderzoek, dan wel de onderzoeker zelf blijven achterwege. Als we echter uit blijven gaan van gender en etniciteit als categorieën die elkaar betekenis geven en bepalen, dan is de consequentie dat ook witte etniciteit deel uit moet maken van het onderzoek naar gender en etniciteit, op dezelfde wijze als de sociale positie van mannen en mannelijkheid onderzocht worden binnen Genderstudies. Dit uitgangspunt heeft verstrekkende consequenties. Praktisch betekent het dat onderzoekers die zich bezighouden met vrouwen of gender er niet omheen kunnen de betekenis en de werking van etniciteit in die specifieke context te bespreken. Het leidt tot zelfreflectie en tot reflectie op de complexe verhouding tussen macht, gender en etniciteit. Dat is niet alleen theoretische winst, maar ook een politieke.

Theorie en praktijk

De rode draad in mijn reconstructie van het debat is de tweedeling in het denken over gender en etniciteit. Die tweedeling wordt veroorzaakt door verschillen in uitgangspunten. Het eerste heb ik eerder de oppositie tussen vertoog en praktijk genoemd. Een tweede is de wijze waarop wetenschappelijk onderzoek bijdraagt aan verandering van de maatschappij. De weerstand van degenen die streven naar maatschappelijke verandering tegen onderzoekers die zich bezighouden met vertoog-analyses en de organisatie van verschil is blijkbaar inherent aan Vrouwenstudies. Het is een oppositie die ook op andere terreinen zichtbaar is.

Vorig jaar observeerde gezondheidswetenschapper Ineke Klinge naar aanleiding van het themanummer 'De biologisering van het alledaagse' (2002-4) van het *Tijdschrift voor Genderstudies* 'een kloof tussen feministische theoretici en gender-gezondheidsonderzoekers'. Vrouwenstudies zou te veel blijven steken in het vertellen van verhalen en het ontwikkelen van theoretische concepten. Ze stel-

de dat de gezondheidszorg alleen kan verbeteren als er 'effectieve aandacht [is] voor sekse, sekseverschillen en voor de werking van gender in onderzoek naar gezondheid en gezondheidszorg voor mannen en vrouwen' (Klinge 2003, p.46). De verschillen tussen de biologische processen in de lichamen van mannen en van vrouwen krijgen binnen Vrouwenstudies te weinig aandacht, waardoor de interactie tussen sekse en gender in gezondheid(sgedrag) uit het oog verloren wordt. M'charek (2004), een van de auteurs waar Klinge op reageerde, diende haar van repliek en verweet Klinge een onderscheid te maken tussen relevante en niet-relevante wetenschap. Het onderzoek dat gericht is op verandering van praktijken zou relevanter zijn dan het vertellen van verhalen. M'charek betoogde dat Klinge hiermee het belang bagatelliseert van onderzoek dat zich richt op de constructie van het lichaam in verschillende praktijken en de discoursen die daar de ronde doen. Het blootleggen van die structuren is net zo relevant voor de verbetering van de gezondheidszorg als het onderzoek naar de biologische processen.

In deze polemiek is een aantal elementen uit het kleurdebat terug te vinden. Kleur/'ras' of cultuur als vaststaand gegeven versus etniciteit als constructie, maatschappelijke verandering versus onderzoek naar taal en vertoog. De eerlijkheid gebiedt mij te bekennen dat ik mij primair verbonden voel met degenen die praktijken willen veranderen. Werkend in organisaties die gericht zijn op emancipatie van vrouwen of de participatie van 'etnische minderheidsgroepen' in de media, lijkt de zoveelste nuance in de conceptualisering van gender en/of etniciteit academisch geneuzel. Theorieën en concepten zijn vaak van een abstractieniveau dat niet hanteerbaar is in de praktijk van alledag. Echter, van die opvatting kom ik elke keer terug als ik weer geconfronteerd word met uitspraken die gebaseerd zijn op de vanzelfsprekendheid, dan wel natuurlijkheid van bepaalde kenmerken van vrouwen of etni-

sche minderheidsgroepen. De vragen die aan de basis liggen van het theoretische onderzoek naar gender en/of etniciteit, zijn precies die vragen die mij helpen bij het doorgronden van misstanden in de praktijk. Mijn streven de praktijk te veranderen wordt wel degelijk ondersteund door het deconstrueren van de verhalen en het analyseren van de taal die wordt gebezigd.

De irritatie die doorklinkt in het verwijt aan feministische theoretici dat zij op te grote afstand staan tot de praktijk, begrijp ik goed. Behalve dat theoretici in het algemeen nogal eens verzuimen duidelijk te maken wat hun werk kan betekenen voor de dagelijkse praktijk, ligt aan de basis van deze irritatie de beperkte aandacht voor een aantal, meestal materiële, zaken in het publieke feministische domein. Klinge verwijt het *Tijdschrift voor Genderstudies* in feite een gebrek aan belangstelling voor de biologische verschillen tussen mannen en vrouwen en de effecten daarvan op het onderzoek naar de betekenis van sekse en gender in de gezondheidszorg. Het onderzoek naar die verschillen wordt door 'gender-en-gezondheidsonderzoekers' (Klinge, p. 46) wel gedaan; Klinge verwijst er naar in haar artikel. Met haar kritiek wijst ze er op dat het *Tijdschrift voor Genderstudies* voorbij gaat aan essentiële vragen rondom gender en sekse in de gezondheidszorg. Vragen die leiden tot een verdiept inzicht in de interactieve relatie tussen biologische processen, gender en sekse.

Nu is de biologie een gevaarlijk terrein voor veel feministen. Het is tenslotte de basis van de mannelijke suprematie: lichamen verschillen rechtvaardigde sociaal verschil. Het volledig negeren van onderzoek naar verschil in biologische processen leidt echter niet alleen tot het onderwaarderen van feministisch werk in de gezondheidszorg, theoretisch en praktisch, het legt ook het zwijgen op aan stemmen die ongemakkelijke zaken aan de orde brengen. Ook rondom etniciteit wordt aan de discursieve praktijken meer aandacht besteed dan aan het biologische. De relatie tussen zicht-

baar etnisch verschil, etniciteit en gender, en praktijken blijft onderbelicht. Wat achterwege blijft, is het onderzoek naar de effecten van zichtbaarheid *als zwarte vrouwen* op de identiteit van zwarte vrouwen, op hun handelingsperspectief. Dit is uiteraard een van de uitgangspunten die aan de basis staan van de discussie 'Om de kleur van Vrouwenstudies': zwarte vrouwen nemen in een racistische maatschappij een specifieke positie in. De grote stap vooruit sinds die tijd is dat zwarte vrouwen niet langer bestaan als vooraf gegeven, maar discursief geconstrueerd zijn. Om zicht te krijgen op de organisatie van etnisch verschil en de interactie met gender zal onderzocht moeten worden welke relatie er bestaat tussen zichtbaarheid en etniciteit. Huidskleur, kleding, naam of tongval zijn tekens van etniciteit en worden opgepikt door anderen. Niet altijd worden deze tekens aan de juiste etniciteit gekoppeld, wat relevant is op het niveau van de zelfdefinitie; waar het om gaat is het gegeven dat er betekenis wordt toegekend.

In het *Tijdschrift voor Genderstudies* zijn in al die jaren twee artikelen verschenen waarin het etnische lichaam ter sprake kwam. Kathy Davis schreef over etnische chirurgie en 'ons onbehagen over de neus van Michael Jackson' en Patty Gomes en Wieta Westerhof doen een aanzet tot debat in een artikel over het gebruik van chemische huidbleekmiddelen door Ghanese vrouwen. Onderzoek naar de interactie van gender en etniciteit als lichamenlijk zichtbaar leidt blijkbaar tot eenzelfde ongemakkelijkheid als het onderzoek naar verschillen in de biologische processen van mannen en vrouwen. Zichtbaarheid als *trigger* voor het discursieve, dat riekt al snel naar determinisme en essentialisme. Maar als Annemie Halsema betoogt dat we niet alleen een lichaam hebben, maar ook een lichaam zijn (Halsema, 2000), waarom zou dat beperkt moeten blijven tot het vrouwelijke? Halsema claimt dat het fenomenologische onderscheid tussen een lichaam *hebben* en een lichaam *zijn* mogelijkheden opent voor vernieuwing van

taal en symbolische constructies. Als ik uitga van etniciteit als deels gedragen door het lichaam en beleefd via het lichaam, dan biedt dit openingen tot verandering. In ieder geval op het theoretische en symbolische vlak, maar soms is dat genoeg. Ook, of misschien juist, in een context waarin de angst voor aanslagen, voor een aantasting van verworven rechten geprojecteerd wordt op mannen met donkere baarden.

Noten

1. In 1975 verscheen in *Opzij* jg. 4, maart/april een column waarin Erika Dedinszky haar ervaring als migrant in Nederland bespreekt. In 1976 verscheen het eerste artikel over Surinaamse vrouwen in Nederland (*Opzij*, jg. 4 januari). Daarnaast gaven welzijnsorganisaties vanaf halverwege de jaren zeventig tijdschriften en nieuwsbrieven uit voor verschillende etnische groepen (Ang en Burgemeestre, 1994). In veel van deze publicaties werd specifiek aandacht besteed aan de positie en ervaringen van vrouwen.
2. In het Nederlands is nog geen bevredigende term gevonden om vrouwen die niet een etnisch-Nederlandse achtergrond hebben te benoemen als groep. Voor dit artikel grijp ik terug op de politieke term 'zwarte vrouwen'. Met de term wil ik niet de indruk wekken dat deze groep homogeen is wat betreft etniciteit, klasse, leeftijd, etc., noch dat zij alleen gedetermineerd worden door hun etniciteit.
3. Strikt genomen hoort dit artikel niet thuis in deze reconstructie van het debat rond gender en etniciteit, omdat het niet gepubliceerd is in het *Tijdschrift voor Vrouwenstudies*. Het artikel is echter tot de discussie 'Om de kleur van Vrouwenstudies' gaan behoren. Waarschijnlijk vanwege de nauwkeurige beschrijving van de stand van zaken op dat moment en de publieke erkenning van de gelijktijdigheid van etniciteit en gender.
4. In verkorte vorm gepubliceerd in het *Tijdschrift voor Genderstudies 2002-3*, pp. 24-33
5. Waarbij seksisme niet alleen opgevat moet worden als de onderdrukking van vrouwen en de onderwaardering van het vrouwelijke, maar ook als de beperking van mannen en dat wat mannelijk is. Racisme moet eveneens symmetrisch worden opgevat en betreft niet alleen de etnische *ander*, maar ook de witte groep.
6. Sawitri Saharso (2002). Een vrouw met twee mis-sies. *Tijdschrift voor Genderstudies* 5, nr. 3, pp.18-23.

Literatuur

- Aerts, M. en S. Saharso (1994). Sekse als etniciteit. Een beschouwing over collectieve identiteit en sociale ongelijkheid. *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* 57, jg. 15, nr. 1, pp. 11-26.
- Ang, T. en C. Burgemeestre (1994). *Bibliografie zwarte en migrantenvrouwen en de media 1980-1990*. Amsterdam: Panta Rhei.
- Anthias, F. en N. Yuval-Davis (1992). *Racialized boundaries. Race, nation, gender, colour and class and the anti-racist struggle*. London/New York: Routledge.
- Bartels, E. (1994). Vrouwenbesnijdenis en spreeklicht. *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* 57, jg. 15, nr. 1, pp. 114-122.
- Davis, K. (2001). Etnische chirurgie als lichamelijke assimilatiepraktijk. Ons onbehagen over de neus van Michael Jackson. *Tijdschrift voor Genderstudies* 4, nr.1, pp. 6-19.
- Dedinszky, E. (1975). Feminisme: een niemandsland. *Opzij*, jg. 4, mrt/apr, p. 29.
- Essed, Ph. (1982). Racisme en feminisme. In: *Socialisties feministiese teksten* 7, pp. 9-40. Amsterdam: Sara.
- Gomes, P.D. en W. Westerhof (2001). Het gebruik van chemische huidbleekmiddelen onder Ghanese vrouwen in Amsterdam-Zuidoost. Een aanzet tot onderzoek en debat. *Tijdschrift voor Genderstudies* 4, nr. 1, pp.20-33.
- Halsema, A. (2000). Het lichaam zijn en hebben. Een kritiek op Butlers constructivistische visie op het lichaam. *Tijdschrift voor Genderstudies*, 3, pp. 28-35.
- Hoving, I. (1994). 'I and I'. Etniciteit, sekse en verteltactiek bij Michelle Cliff en Jamaica Kincaid. *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* 57, jg. 15, nr. 1, pp. 46-61.

- Klinge, I. (2003). Verhalen vertellen of praktijken willen veranderen. *Tijdschrift voor Genderstudies* 4, nr. 3, pp. 45-47.
- Leeman, Y. en S. Saharso (1985). Om de kleur van Vrouwenstudies. *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* 23, jg. 6, nr. 3, pp. 280-296.
- Loewenthal, T. (1984). De witte toren van Vrouwenstudies. *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* 17, jg. 5, nr. 1, pp. 5-17.
- Loewenthal, T. en Kempadoo, K. (1986). Verbroken verbindingen. *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* nr.25, pp. 76- 84.
- M'charek, A. (2004). Een lichaam is een lichaam is een lichaam. *Tijdschrift voor Genderstudies* 5, nr. 1, pp. 63-65.
- Van Mens-Verhulst, J. (2001). Feministische hulpverlening en empirische evidentie. Onderzoek vanuit een diversiteitsperspectief. *Tijdschrift voor Genderstudies* 4, nr. 3, pp. 35-47.
- Pattynama, P. (1987). Een tekening in zwarte en wit. In M. Brüggman (red.): *Vrouwen in opspraak* (pp. 104-119). Nijmegen: SUN.
- Richters, A. (2002). Het lekkende lichaam. Diversiteitsonderzoek naar urine-incontinentie. *Tijdschrift voor Genderstudies* 4, nr. 1, pp. 28-42.
- Saharso, S. (1991). Het verschil voorbij. Bijdrage voor het congres. *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* 12, nr. 46, pp. 238-245.
- Saharso, S. (2002). Een vrouw met twee missies. *Tijdschrift voor Genderstudies* 5, nr. 3, pp.18-23.
- Sturkenboom, D. (2002). *Register 1991-2001*. Tijdschrift voor Vrouwenstudies/Tijdschrift voor Genderstudies.
- Tijdschrift voor Genderstudies jg. 1 – 7, nr. 2* (1998 – 2004).
- Wekker, Gloria (2002). Nesten bouwen op een winderige plek. Denken over gender en etniciteit in Nederland. *Tijdschrift voor Genderstudies* 5, nr. 3, pp. 24-33.
- Van der Zwaard, J. (1994). Een spreekbeurt over vrouwenbesnijdenis en cultuur. *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* 57, jg. 15, nr. 1, pp.101-113.